

האוניברסיטה הפתוחה

הוצאת שוקן
ספרי איכות

© כל הזכויות שמורות להוצאת שוקן

www.schocken.co.il

ש"י עגנון בביקורת העברית

סיכומים והערכות על יצירתו • כרך א

דן מירון מראיין את גרשם שלום על ש"י עגנון

א. ש"י עגנון: עולם של משלים ותמונות

גרשם שלום הוא מן היחידים בינינו, אם לא היחיד, שהכירו את עגנון מקרוב כמעט במשך כל שנות יצירתו. מובן שהיכרות של איש רוח וחוקר ממעלתו של גרשם שלום איננה בחינת היכרות אישית גרידא. זוהי פגישה של עולמות רוחניים, המתרחשת במרכז הזירה של התרבות היהודית של הדורות האחרונים. בה נפגשים מערב אירופה עם מזרחה, האמנות נפגשת עם המחקר, עולם הסיפור והדמות נפגש עם עולם המושגים וההגות, המיתוס בעצם היבראית נפגש עם התהייה על המיתוס ועל משמעותו. עם כל אלה, הפגישה היא בראש ובראשונה פגישה אדם עם אדם. תודת האוניברסיטה הפתוחה וכל האנשים, שנטלו חלק בהכנת הראיון ובהפקתו, נתונה לפרופסור שלום, שהעניק לנו ראיון זה, שעיקרו מובא כאן בכתב.

דן מירון: פרופסור שלום, מבקשים אנו לשמוע מפיך היום על ההיכרות הארוכה שלך עם ש"י עגנון. אני מתכוון להיכרות בשני המובנים. גם להיכרות האישית עם עגנון וגם להיכרות הרוחנית עם יצירתו הספרותית ועם העולם האינטלקטואלי שלו. שתי ההיכריות הן ארוכות מאוד. שתיהן החלו כשהיית נער ציוני בברלין בימי מלחמת-העולם הראשונה –

גרשם שלום: נער לא הייתי. הייתי בן תשע-עשרה.

ד"מ: ההיכרות האישית נמשכה עד מותו של עגנון בשנת 1970. ההיכרות הספרותית והרוחנית הולכת ונמשכת, כמובן. ברצוני לפתוח בכמה שאלות, שתחזרנה אותנו לימי ההיכרות הראשונים עם עגנון. ובכן, הכרת אותו כשהיית עלם בן תשע-עשרה. לפי ספר זיכרונותיך, מברלין לירושלים, היית אז גולה מבית אבא –

ג"ש: לא גולה אלא מגורש.

ד"מ: מצאת לך מקום מגורים בפנסיון ברלינאי, שבו התגוררו בימי מלחמת-העולם כמה אינטלקטואלים יהודים ממזרח-אירופה, ובאווירה של מגע עם אינטלקטואלים אלה הכרת את עגנון, שגם הוא התגורר אז בברלין. דומה, שההיכרות עמו היתה אז אחד משני המוקדים במפגש מרגש ומעשיר מבחינה רוחנית, שהיתה לו השפעה רבה על התפתחותך. עגנון היה הדמות האחת, שעמדה במרכז של אותו מפגש. הדמות האחרת היתה זו של זלמן רובשוב, לימים זלמן שז"ר, נשיא מדינת ישראל – אז מנהיג פועלים ציוני והיסטוריון צעיר. לגבי שז"ר אמרת כמה פעמים – "שר האומה דיבר מפיו". הרגשת, שבמחויבות שלו להיסטוריה היהודית ובִּרְטוריקה הגדולה שנבעה ממנה, התבטאה איזו מהות מטאפיסית של האומה. אשר לעגנון, עליו אמרת, שהיה לגביך "התגלמות מקורית לחלוטין של המסורת היהודית" ושל המהות היהודית. עם זאת אמרת, ששני האישים היו דבר והיפוכו, ניגודים מוחלטים. נפגשת אפוא עם שתי מהויות, שגילמו את המסורת היהודית ואת ההיסטוריה היהודית, ועם זאת הן היו מנוגדות זו לזו לחלוטין. איך יישבת את הדבר?

דן מירון מראיין את גרשם שלום: ש"י עגנון – עולם של משלים ותמונות", הארץ, 29.1.1982; "המטאמורפוזות של ש"י עגנון", הארץ, 5.2.1982. ראיון זה שבכתב מבוסס על ראיון מצולם, שנערך במסגרת ההכנות להעמדת קורס על יצירות ש"י עגנון בשביל האוניברסיטה הפתוחה. משהועלה רעיון הקורס ונקבעה תכניתו (ביזמתו של גרשון שקד), היה ברור, שמן הראוי להכין סדרת ראיונות מצולמים עם אנשים שהכירו את עגנון האדם והאמן היכרות ממושכת ועמוקה, ואשר בפגישה עמם יש משום מגע ישיר עם העולם האנושי והאינטלקטואלי, שבתוכו חי הסופר ויצר את יצירותיו. לא היה ספק, כי ראש וראשון בין אלה הוא פרופסור גרשם שלום, שהכיר את עגנון בברלין בשנת 1917, ומאז לא נפסקו היחסים הדוקים ביניהם עד לפטירתו של עגנון בשנת 1970.

ג"ש: נכון. הם היו שני אנשים שונים בתכלית. האחד לא יכול לסבול את השני.

ד"מ: זה אמור גם ביחסו של שז"ר לעגנון?

ג"ש: לא. זה אמור ביחסו של עגנון באותן שנים לרובשוב. עגנון לא אהב רטורים. עגנון לא אהב רומאנטיקאים. שז"ר היה דמות שונה מאוד ממה שהיה בסוף ימיו, כשהכרנו אותו כולנו כנשיא מדינת ישראל. הוא היה באותן שנים בן עשרים ושמונה או עשרים ותשע. אדם מודע למסורת היהודית בצורה מקיפה, מחבק זרועות עולם היהדות, במזיגה מיוחדת של רומאנטיקן – היסטוריון רומאנטי – ומשכיל. רובשוב בא ממשפחה חב"דית, ובאותן שנים לא היה מאוהדי חב"ד, אם למעט בלשוני. הוא היה אדם בעל יחס היסטוריוני קריטי-משכילי לחסידות, שממנה באה משפחתו – סבו היה חב"די חשוב מאוד. זלמן שז"ר רובשוב היה שקוע בהיסטוריה, בהיסטוריוגרפיה, מבלי שיפנה אליהן ממש בכל לבו, מפני האמביציה הפוליטית, שהיתה בו כבר זמן רב לפני שאני הכרתי אותו. הרי הוא היה ילד הפלאים של "פועלי ציון" ברוסיה. הוא היה אדם שדיבר וחשב במושגים. אמנם, הוא לא נעשה היסטוריון במובן הקפדני של המושג מפני הנטייה הרומאנטית שלו ומפני שאורחות חייו מנעו ממנו את הקפדנות הזאת. עגנון היה טראדיציונאליסט. כלומר, אמן טראדיציונאליסט. אותו עגנון שהכרתי באותה תקופה, כלומר ב-1917, לפני שגויסתי לצבא הגרמני, היה אמן. אמן. שפעל דרך המסורת. עגנון זה לא היה אורתודוקסי.

ד"מ: וגם לא רומאנטיקאי?

ג"ש: לא היה בו מזה.

ד"מ: בשעתו מקובל היה לדבר עליו כעל "ניאורומאנטיקן". האם היתה זו טעות?

ג"ש: תראה, אין דבר שאינך יכול לומר על עגנון. אני לא הכרתי בעגנון רומאנטיקן. כפי שאמרתי, הוא התייחס לדברים כאמן. אחר-כך השתנה אולי, ועוד נדבר על זה. בסוף ימיו נהיה יהודי אורתודוקסי, לא קל לי לדבר על התקופה הקודמת. אומרים לי, למה אתה מזכיר את זה, זה לא טוב לשמוע... הוא לא היה אורתודוקסי, אבל היה אדם הדבק במסורת לא מסיבות של רומאנטיקה אלא כמדיום, כאמצעי שבעזרתו פעל. וזהו החידוש שבו.

ד"מ: חידוש בהפעלת המסורת כמדיום אמנותי?

ג"ש: כמדיום לאמנותו. זהו, לדעתי, החידוש שבעגנון. אלה שקדמו לו היו או בעלי ביקורת קיצונית, כמו גורדון, כמו מנדלי, או אף בעלי ביקורת מתונה יותר כמו כמה אחרים, או בעלי אפולוגטיקה. לא היו ביניהם אמנים, שהשתמשו במסורת היהודית הדתית הגלותית הספרותית בצורה מקיפה מאוד כמדיום. הם השתמשו בזה, כמו מנדלי, כאמצעי לביקורת.

ד"מ: מה, למשל, בנוגע לאמן כמי. ברדיצ'בסקי, שבינו לבין עגנון היו יחסים מתוחים מאוד?

ג"ש: לא היו ביניהם יחסים מתוחים. לא היו ביניהם שום יחסים.

ד"מ: ברדיצ'בסקי כתב ביקורת קשה על "והיה העקוב למישור" –

ג"ש: אני אינני יודע על יחסים כלשהם שהיו ביניהם. ברדיצ'בסקי היה אדם בעל דרך משלו. ואין ברצוני לדבר על ברדיצ'בסקי כאן. זו פרשה מאוד מסובכת וקשה לי לדבר עליה בשניים-שלושה משפטים. אבל ברור שכאשר רצה עגנון לראות את ברדיצ'בסקי, שישב בברלין באותן שנים, ברדיצ'בסקי לא רצה לראות אותו. אולי ראה אותו פעם והדברים לא עלו יפה. בוודאי כתב על כך ביומן שלו. אני אינני יודע. אבל אני יודע מה שעגנון סיפר לי בשנת 1917-1918 ובשנת 1920 על יחסיו עם ברדיצ'בסקי, שהיו בלתי קיימים.

ד"מ: אבל שלא לעניין היחסים האישיים, אלא לעניין הניסיון להשתמש במסורת הספרותית הדתית כמדיום אמנותי, הרי במונח מסוים היתה איזו הקבלה בין ניסיונו של ברדיצ'בסקי לניסיונו של עגנון בתחום זה, אם כי הכיוונים היו אולי מנוגדים.

ג"ש: עגנון נבדל מבני דורו שהכרתי בברלין, אנשים כמו זלמן שז"ר, כמו צבי קיטאי, כמו ד"ר יעקב גרומר, כמו משפחת קרופניק, הדוד והאחין ח. קרופניק, שהיה מתקן את כתביו של ברדיצ'בסקי מפני שברדיצ'בסקי לא ידע לכתוב עברית קורקטית. כל האנשים האלה היו בעלי יחס שונה לגמרי. הם יכלו לדבר על עניינים שונים לגמרי – במושגים, כפי שכבר אמרתי ביחס לרובשוב. עגנון לא היה כך עד סוף ימיו. הוא לא היה מסוגל ולא היה מוכן לנהל שיחה על איזה נושא שהוא במושגים מופשטים, אלא בסיפורים, במשלים. אתה החילות לדבר עם עגנון על עניינים שבמושגים – ואני שייך לאלה שמדברים או חושבים במושגים – ועגנון העביר מיד את הנושא של השיחה מתחום ההפשטה ל – אני אספר לך סיפור; אני אספר לך מעשה. הוא חשב בתמונות. הוא לא חשב במושגים.

ד"מ: וזה מבטא את מהותו כאמן.

ג"ש: את אמנותו שלו. אתה לא תמצא שספריו נוגעים בדברים, שכולנו היינו נכנסים בדיון עליהם לעולם של מושגים. בספריו החשובים והנפלאים ביותר לא תמצא אלא לבוש סיפורי למה שיש לו לומר. הוא בורח. הוא שנא את הדיבור המופשט. הוא אינו מסוגל לזה לזה לא נותן לו כלום. הוא יכול לקרוא על כך בספרים, וגם כאן ההפשטה אינה מן הדברים שמשכו אותו.

ד"מ: גם לא בעולם המסורת? בעולם המחשבה הדתית?

ג"ש: גם לא בעולם המסורת אלא כפיקציה. אם הוא מוכן לצטט לך דברים מופשטים של הרמב"ם או של הרמב"ן – שני אנשים גדולים ומנוגדים, שיש במחשבתם עניין מופשט – הוא מיד מתחמק מזה ועובר לשיחה במישור אחר לגמרי. אני רואה, למשל, ספר כמו **תמול שלשום**, שעניינו דורש כביכול דיונים ושיחות מופשטות –

ד"מ: אידיאולוגיה? היסטוריוסופיה?

ג"ש: הכל. אבל עגנון הצליח להביע הכל – בדרך לגמרי לגיטימית – בצורה של אדם החושב בתמונות.

ד"מ: ובכל זאת הוא נמשך לאנשים שהנטייה להפשטה היתה תכונתם המובהקת.

ג"ש: כן. הוא נמשך. אבל הוא עצמו אינו מביע את עצמו כך. הוא הקשיב, שמע מה שהיה לאלו לומר – עד כמה שהיה מעוניין לשמוע. למשל, הוא הקשיב לדברי אף-על-פי שהייתי צעיר הוא אהב לשמוע אותי, ולא הייתי היחיד. אבל עובדה היא, שלתוך יצירתו, לתוך מה שמהווה את מהותו, כפי ששאלת, הוא לא הכניס את האנשים האלה. הוא לא יכול לדבר על נושא, שכולנו דיברנו עליו במידה רבה של הפשטה, אלא מתוך מעבר למשפט המפורסם: אני אספר לך סיפור. ומיד בא סיפור, וסיפור מעורר סיפור וגורר סיפור, וכל סיפוריו הם סיפורים בתוך סיפורים בתוך סיפורים, כידוע.

ד"מ: כלומר, הסיפור הוא אצלו גם מדיום וגם מהות.

ג"ש: זהו מדיום בעיקר. המדיום הוא מהות מפני שעגנון רוצה לספר דבר-מה על העולם היהודי, כפי שהכיר אותו בראשית דרכו בגליציה ובתקופות מסוימות שלו בארץ ישראל וקצת בגרמניה ושוב בגליציה. והכל – בסיפורים, אף-על-פי שהיו שניסו את מזלם – ואני בוודאי אינני היחיד – להכריח את עגנון לומר משהו במושגים.

ד"מ: של השקפת עולם?

ג"ש: כן. הוא מעולם לא ענה על דבר כזה. אישית הכרתי אותו כמעט שישים שנה, ומעולם לא הצלחתי להוציא מעגנון דבר שנקרא השקפת עולם – אלא בצורת סיפור. כשעגנון רצה לכתוב נגד "ברית שלום" – והוא היה מיודד עם רוב אנשי "ברית שלום", ועם זאת הוא רצה לכתוב נגדנו בצורה קשה מאוד – מה עשה? הוא כתב סיפור, משל הזאב והכבש. "השקפת עולם" זו מלה זרה למילונו של עגנון. אם היתה לו השקפת עולם, הרי מכל מקום, זו לא נוסחה כפי שאתה או אני היינו מבינים מושג זה.

ד"מ: וזה ההבדל העקרוני, המבדיל את עגנון מאחרים –

ג"ש: זה מה שיחד את התופעה "עגנון" בברלין. זה עשה רושם. זה גילה אדם שבא ממהשו אחר ושאינו מסוגל לקום ולדבר בקהל של יותר מעשרים וחמישה אנשים ולומר משהו. זה לא ניתן לו והוא לא אהב את זה. וזהו דבר שיוצר מתיחות סביבו. האנשים שאהב בארץ ישראל ודיבר עליהם בכבוד גדול לא היו נואמים.

ד"מ: אבל הוא אהב אהבה גדולה גם אנשים שנאמו, כמו ברל כצנלסון.

ג"ש: אבל לא כנואם. הוא אהב את ברל כצנלסון מפני שראה בו אדם אמיתי. כך העריך את ברל, בניגוד לכמה מחבריו, שעליהם התחיל מדבר טובות רק בסוף ימיהם, כשהתפייס אתם כלשהו. לא במשך עשרים וחמש השנים הראשונות של ישיבתו בארץ. אז לא שמעתי מפיו מלים רבות לטובה על הרבה אנשים, שאני ואחרים הערכנו מאוד. חוץ מברל. אבל הוא העריך גם את יוסף אהרונוביץ, שלא היה נואם, ואת ברנר. מימי לא שמעתי מפיו אלא דברי הערצה על אהרונוביץ. מימי לא שמעתי אלא דברי הערכה על ברנר. לא כסופר; כסופר הוא לא העריך אותו ואני מסופק אם קרא את ספריו. אבל הוא העריך אותו מאוד מאוד כאדם בעל אופי חזק, בעל אופי מוסרי; וצריך לזכור, שברנר, שהיה אתאיסט מושבע, הוא האיש שהשקיע את פרוטותיו האחרונות בהדפסת "זוהיה העקוב למישור", הספר הראשון של עגנון. עגנון העריך אנשים כאלה. אבל לא היתה לו סימפטיה לרטרורים.

ד"מ: נשוב לשנים ההן בגרמניה. עגנון ישב בגרמניה שתיים-עשרה שנים, ונדמה שהוא קצת אימץ לעצמו את היהדות הגרמנית כמו איזו אם שנייה.

ג"ש: לא, לגמרי לא. מי המציא את זה. לא אני.

ד"מ: זו התרשמות שלי משיחות אֶתו, למשל, הקשר שלו עם זלמן שוקן. הוא אמר לי על זלמן שוקן כמה פעמים, שזה היה יהודי־סוחר מאשכנז של ימיהביניים. כך, אמר, היו אבותינו באשכנז בימיהביניים. היה רושם, שמלבד הקשר הידוע בין הסוחר הגדול ואיש התרבות לסופר היה כאן גם איזה אימוץ של דמות אבהית, שעגנון העניק לה ממד היסטורי.

ג"ש: כל זה נכון. אבל זה לא שייך ליהדות גרמניה ככלל. אני לא קיבלתי את ההכללה שלך, אבל לא אמרתי שהוא לא העריך יהודים גרמנים, "יקים". הוא אהב כמה מהם אהבת נפש. הוא אהב את רופין, שלא ידע לדבר והיה נואם ממדרגה אחרונה שבאחרונות. כל יחסו אליו היה יחס של יראת כבוד לאדם שעשה משהו. היו, כמובן, גם יהודים גרמנים אחרים, שהוא התייחס אליהם באהדה ובידידות. אבל אתה נגעת בשאלה אחרת: האם הוא קבע איזה קשר עמוק במיוחד לזלמן שוקן? באמת, כל מי שהכיר את זלמן שוקן – והיו אחדים גם מחוץ לבני משפחתו, שטענו שהכירו אותו – מצא בו פיגורה מאוד מאוד מעוררת ובעייתית. בעייתית בשביל כלנו. במה שאמרת, שאמר עליו עגנון – יש בזה משהו. אבל קשר ליהדות הגרמנית לא היה לעגנון. היה לו קשר לגרמנים, הגויים. אל כלל היהדות הגרמנית התייחס בביקורת, אבל היו פרטים יוצאים מן הכלל. למשל, הוא היה מיודד זמן לא מועט עם מכס שטראוס, אחיו של לודוויג שטראוס. אני, שהכרתי היטב את מכס שטראוס, ראיתי איזה יחס היה לשטראוס אליו ולעגנון אל שטראוס. היהדות הגרמנית שימשה לו – איך לומר – גירוי. אבל רק בתקופה מאוחרת מאוד הוא התחיל

לכתוב עליהם. באותן שנים שבהן ישב בגרמניה לא כתב עליהם שורה. שתיים-עשרה שנים ישב שם והתחתן עם גברת ממשפחה מאוד-מאוד מכובדת, משפחת מארכס מקניגסברג. כל זה היה אפשרי לו, אבל לא כניסה אל תוך יהדות גרמניה. להפך, הוא היה ביקורתי. הרי מה הוא חיבב אצלי? הוא חיבב אנשים כמוני, שהיה להם יחס ביקורתי קשה לאותה יהדות גרמנית. לא ליחידים, אלא לכלל.

ד"מ: ואיך נראית לך כתיבתו המאוחרת על יהדות גרמניה? הוא חדר אליה, תפס את העולם שלה?

ג"ש: הייתי אומר, במידה מסוימת כן ובמידה מסוימת לא. הוא כתב, אני חושב, שני ספרים מאוד אופייניים לשניות זו. האחד – משונה מאוד, שלא הדפיס אותו בחייו – הוא **בחנותו של מר לובלין**, שיש בו הרבה עמודים, שאני מאוד מעריך. שם יש גם כניסה ל –

ד"מ: יותר לעולמם של גרמנים גויים מאשר לזה של יהודים...

ג"ש: נכון, וכבר אמרתי כך. אבל יש כאן תמונה, שכאשר אני קורא בספר היום אני אומר, זה אמיתי. עגנון כתב ספר גדול כביכול על ה"יקים", שנקרא **שירה**. וכאן – ספק גדול הוא, אם באמת חדר לדברים שכביכול רצה לתאר.

ד"מ: אלה היו כבר ה"יקים" העקורים, ה"יקים" בירושלים.

ג"ש: מכל מקום, בסיפור **בחנותו של מר לובלין** אין שמץ של קריקטורה. **שירה** – מחציתה קריקטורה, ועגנון אינו מצליח כקריקטוריסט. זה לא היה הצד החזק שלו. אני חושש שזו חולשתה של **שירה**. הוא העלה את האווירה שהכיר באוניברסיטה, או שהוא תיאר לעצמו וחשב שהכיר, והצד הקריקטורי בולט, ולא לשבחו של הספר. פשוט עגנון לא היה קריקטוריסט. תחפש בספריו קריקטורות – והן לרוב אינן יוצאות. בספר **תמול שלשום** אינך מוצא קריקטורה.

ד"מ: זה אינו מדויק.

ג"ש: כן, קריקטורה יש ב"בנערינו ובזקנינו" על הציונות בגליציה, ויש גם על העסקנים – אדון עסקנסקי, אדון עסקנוביץ וכל השאר, וזה ניכר גם **בתמול שלשום** ואיננו הצד החזק בספר זה, שאני חושב שהוא ממדרגה ראשונה. אבל מה שמושך **בתמול שלשום** אינו הקריקטורות אלא הדמויות החיות ומתקיימות כמות שהן, ולא הדמויות – כאן מדובר דווקא ביהודים רוסיים – שהתכוון לצייר כקריקטורות. **בשירה** אני לא חשתי, שעגנון צייר את האווירה שרצה לצייר באופן אמנותי חודר. לא הרגשתי, שלשונו כאן לשון של אמת. יש יותר מדי סירוסים, יותר מדי קריקטורה. יש שם גם דברים גדולים.

ד"מ: בספר הזיכרונות שלך אתה נעצר בתיאור ההיכרות עם עגנון בערך בתאריך עלייתך ארצה. אשר לספר עצמו – זה מובן. הספר כולו מוליך עד לתאריך העלייה לארץ ישראל. אבל גם בפרקי זיכרונות אחרים דיברת רק על תקופת ההיכרות עם עגנון בגרמניה. דומה כאילו רצית להיעצר בסיפור ההיכרות הזאת ולא להעביר אותו לארץ ישראל, ואני תמה על כך. עגנון חזר ארצה זמן קצר אחרי שאתה עלית –

ג"ש: שנה אחת אחרי. הוא בא בדיוק שנה אחרי עלייתי.

ד"מ: היחסים ההדוקים ביניכם נמשכו ואולי גם התהדקו יותר.

ג"ש: כן, היינו נפגשים כמעט יום-יום. הרי הוא היה רגיל לשבת משמונה בבוקר עד אחת אל עבודתו, והוא לא אהב שמישהו יפריע לו, מאוד לא אהב. הוא לא קיבל אנשים. הוא היה אדם בעל משמעת עבודה מכובדת מאוד ונפלאה. אחרי-הצהריים לא עבד. אז הלך לשוטט בעיר ומלואה. הוא רצה לראות את מאה שערים, הוא רצה לקנות שם ספרים, לדבר יידיש עם אנשי

מאה שערים או אנשי העיר העתיקה; הוא רצה לבקר אצל חבריו אנשי העלייה הציונית. היו הרבה תקופות שבהן נכנס אצלנו יום-יום. כן, הכרתי אותו. אני לא כתבתי על כך מפני שבכלל לא כתבתי על אותה תקופה ולא אכתוב עליה.

ד"מ: נדמה, שאחרי עלייתו של עגנון ארצה חל בו שינוי גדול. האיש שישב קודם בלבה של אירופה והיה פתוח אליה, החל עכשיו להסתגר –

ג"ש: היה שינוי, השינוי היה ברור. עגנון ידע אז אנשים מבין אותם יהודים שהכיר מגליציה ומגרמניה, שכמעט כולם לא היו אורתודוקסים. מספר יראי השמים שבין מכריו היה מועט מאוד. היו אליעזר מאיר ליפשיץ ור' בנימין, שאת שניהם הכיר בעצם זה מכבר. שלא לדבר על הרב קוק. זו היתה תקופה אחרת ופיגורה אחרת. הרב קוק היה בשביל עגנון דמות אוטוריטטיבית, דמות על פדסטל. זה לא היה ידיד כמו מאיר ליפשיץ, שיחסו אתו היו אמיצים. אבל בדרך כלל, רוב האנשים שאִתם התקשר בשיחה ובידידות לא היו אורתודוקסים. כל אחד ידע זאת. הוא ידע והם ידעו. הם ידעו מי הוא והוא ידע מי הם. מה שמוזר היה, שאחרי ככלות הכל – זה בעצם לא מוזר. יש לכך בוודאי תשובה – אחרי עלייתו לארץ הוא החל לנהוג בדרך התורה. מדוע? זו בעיה שאתה חופשי להרהר בה, ויש הרבה מה להרהר בה. היו כאלה, שזה לא היה אִכפת להם, כי הם ראו שהוא לא יכול לפעול בארץ אלא מתוך מדיום זה של שמירה על אורחות החיים של התורה. אשתו לא היתה אדוקה כלל.

ד"מ: מספרים, שהיתה אדוקה לפני נישואיהם והוא הוציא אותה תחילה מעולם האדיקות ואחר כך חייב אותה לשוב ולהיכנס אליו.

ג"ש: זה לא כך. לפני שהכירה אותו היתה אשתו אתאיסטית מושבעת. כך היתה אסתר עגנון. אבל מתוך אהבה אמרה: אני אקבל ואעשה מה שצריך. בהומבורג זה לא היה כל-כך הרבה. אבל זה היה הרבה בירושלים, וזה לא היה פשוט. למה היה לי לכתוב על דברים שלא הבינונו. בסוף ימיו ראינו שעגנון נעשה חרד. כלומר, לא כ"תיאטר" אלא כאמת. אמת שלו.

ד"מ: אבל זה במאוחר מאוד?

ג"ש: במאוחר מאוד-מאוד. אני הייתי בין אלה שראו את התהליך הזה, כן, וגם התפלאו עליו. אשתי אומרת לי שאסור לי לספר את הסיפור, אבל אני אספר לך. אני ישבתי עם עגנון במינכן לפני נישואיו. עגנון גר בביתו של יהודי אדוק והתהלך בגילוי ראש, תמיד בגילוי ראש. ופעם אחת, בארץ, כשבא אלי בטענה מדוע אני מהלך בגילוי ראש, אמרתי לו: אבל עגנון, הרי אתה הלכת אתי ברחובות מינכן כמעט יום-יום ותמיד הלכת בגילוי ראש. הוא היה משיב: כן, אבל היתה לי יארמולקה. פעם אחת הלכנו במינכן ואני סיפרתי לעגנון מה מעשי. למדתי אז שיעור יומי בגמרא אצל רב תלמודי גדול מאוד, הרב חנוך אַרְנְטְרוֹי, ויום אחד מעמיד אותי עגנון ברחוב ואומר: "שולם" (וו שרוקה, למד סגולה) – הוא תמיד אמר "שולם" ולא שלום או שולם (וו חלומה, למד סגולה), הוא דיבר במבטא גליציאני. אמר: "שולם", אני חושב שאתה רוצה להיות פרום", בזה הלשון. למלה "פרום" אין תרגום טוב. אז אמר לי: "שולם", אני חושב שאתה רוצה להיות פרום. אל תיעשה פרום". כך אמר לי אז. על זה לא חזר בארץ ישראל, אבל אני לא אשכח את השיחה ההיא, את האזהרה שהזהיר אותי: "אל תיעשה פרום". כן, המלה העברית באמת, כנראה, חסרה. על כל פנים, כל המלים שישנן במילון הן מסביב לזה –

ד"מ: אדוק? חרד?

ג"ש: אבל הוא מעולם לא הגה את המלה "ירא שמים". אני שמעתי אותה מפיו מעט מאוד, מעט מאוד-מאוד. אולי אמר זאת פעם על מישוהו מן הרבנים. עגנון לא העריך רבים מן הרבנים המפורסמים ולא נחשבו בעיניו כיראי שמים. לא כל מי שקיים מצוות היה ירא שמים. עגנון הבחין בכך היטב.

ד"מ: אבל נראה כאילו חל איזה שינוי כללי באישיותו אחרי העלייה ארצה. המדובר הוא לא רק באימוץ דרך החיים לפי מצוות התורה, אלא באיזו הסתגרות, התאטמות. האיש נעשה פחות ישיר וכן עם הבריות –

ג"ש: זה קשה לומר. אני חושב שבמובן־מה קרה מה שאתה אומר, וזה קשה לי להגדיר במלים הולמות. אני אומר ואני אמרתי את זה הרבה ובוודאי גם בשיחה אתך – אני מניח, שעגנון שילם ביוקר על שמירה של תחום בחייו שבו יכול היה להיות הכל אותנטי. עגנון אותנטי. כדי לשמור על תחום כזה של אותנטיות עגנונית במלוא המובן של המלה, כפי שרצה, הוא שילם בכך שבשאר התחומים לא היה כל־כך אותנטי. כדי לשמור על רבע של זמנו, של חייו, באותה אותנטיות יוצרת שרצה, הוא שילם ב"תיאטר" של שבעים וחמישה אחוזים.

ד"מ: גם בגרמניה?

ג"ש: גם בגרמניה, אבל פחות מאשר כאן. וזה מובן. בגרמניה לא נתבע ממנו – מותר לי לשער, לא שאלתי אותו, שהרי זה לא דבר שאתה יכול לדבר עליו עם אדם; איפה התחום האותנטי שלך ואיפה אתה מתחיל להתרחק. זה לא ניתן. לא תוכל לדבר עם מישהו על דבר כזה.

ד"מ: כמובן.

ג"ש: אבל זו אמת, ואני חושב שכולנו שהכרנו את עגנון יודעים, שהיה במעשיו הרבה העמדת פנים, תיאטרון. בגרמניה זה לא נדרש ממנו מפני שלא הסתובב בחוגים שדרשו זאת. שם לא היתה מאה שערים; שם לא היתה העיר העתיקה; לא היה לפני מי להפגין. עגנון, אם מותר לי לומר, היה שחקן, במובן האציל, אבל עדיין האמת היא, שביחסיו כלפי חוץ היתה שחקנות. והוא שילם על כך מחיר וגם ידע שהוא משלם על כך. פעם אני הולך אִתו לטייל, הוא תמיד אהב לטייל, היה בא ואומר: "בוא לטייל". הלכנו ברחוב המלך ג'ורג', ואני רואה שלפתע פתאום עגנון עוזב אותי, רץ ועובר את הכביש, נעצר אצל אדם, שאני יודע שעגנון אינו סובל אותו, ופותח בשיחה ארוכה. אני עומד שם ומסתכל, ואני יודע מה דעתו של עגנון על האיש. עגנון היה מרבה לדבר על אנשים בשיחה פרטית. אחר כך אני אומר לו: עגנון, לשם מה אתה צריך לדבר אִתו, הרי... ועגנון מסיים בשבילי: הרי אני לא יכול לסבול אותו, וכדי שלא ירגיש כמה אינני יכול לסבול אותו, אני נכנס עִמו בשיחה. לזה אני קורא הצד התיאטראלי שבו. הוא שילם על כך ביוקר, כי זה גזל חלק גדול מזמנו. אבל בזה הוא כאילו הבטיח לעצמו את החלק שנותר, הוא גזר לעצמו תחום של אותנטיות גמורה, ואותנטיות זו לא יכול היה לקיים באופן אחר, שהרי באותן שנים שומר מצוות היה, אבל אורתודוכס לא היה. הוא לא היה היחיד ששמר מצוות אך לא היה אורתודוכס. היו גם אחרים כאלה, ומהם אנשים שהוא החשיב מאוד. מאוד העריץ איש אחד באוניברסיטה. זה היה יעקב נחום אפשטיין, הפרופסור לתלמוד. עגנון העריץ אותו בדיוק מפני שהיה שומר מצוות קפדן ובעל מחשבה חופשית לגמרי.

■ ב. המטאמורפוזות של ש"י עגנון

דן מירון: פרופסור שלום, ניגע עתה בתחום אחר, שבו המגע בינך לבין עגנון אולי עורר כמה בעיות. אני מתכוון לעולם המחקר המדעי של הפנומן הדתי בכלל ושל דת ישראל במיוחד. כמובן, הייתי רוצה לדבר קודם כל על חקר הקבלה והמיסטיקה היהודית. מה היה יחסו של עגנון לכל העניין הזה של מחקר מדעי ממושמע, רציונאלי, של הפנומן הדתי־המיסטי?

גרשם שלום: זה קשה לומר. לעגנון לא היה יחס למחקר מדעי. היה לו יחס לחוקרים. זה העניין שאמרתי לראשונה וזה אמיתי. אם אינך רוצה לעשות שקר עליך לומר, שהיה לו יחס לחוקרים. מהם קיבל ומהם לא. אבל לא למחקר כהכללה. ביחס לחוקרים – הרבה שלילה. עד אין קץ. אלי היה לו יחס חיובי כשראה שאדם צעיר כמוני הולך ללמוד גמרא וללמוד מקורות ראשונים ולא

לקרוא ספרות יפה, אלא מקורות. זה מה שקירב אותנו אלי או עורר בו אהדה. זה, בלי ספק, היה הגורם העיקרי של היחסים הטובים שהתפתחו בינינו. הוא מצא בי אדם הרוצה ללכת אל המקורות. הוא אמר לי זאת: אתה יושב וקורא במקורות.

ד"מ: אבל היחסים האלה לא השתנו גם כשנעשית לחוקר המקורות, כשניסית לשלב אותם באיזו מסגרת היסטורית?

ג"ש: לא, לא. לגמרי לא. זה עניין אותו. בהחלט עניין אותו כשסיפרתי לו, הרי על זה אפשר היה לדבר. כן. הוא לא היה אפולוגט, והיו ספרים שהוא עיין בהם הרבה. דיברנו. תראה, עגנון לא היה מעריך גדול של ספר הזוהר...

ד"מ: בבקשה, תספר קצת על כך.

ג"ש: הוא אמר: הוא לא ידע לכתוב (הכוונה למחבר ספר הזוהר).

ד"מ: כלומר, מדובר בהערכה ספרותית נמוכה –

ג"ש: ברור. תראה, כשעגנון כתב את "והיה העקוב למישור", הרעיון שלו היה – אני אכתוב כפי שבעלי ספרי יראים היו כותבים, אילו היו כותבים עברית; וכשאני סיפרתי לו – שמע, הרי לקח לי הרבה שנים להגיע למסקנה ברורה בעניין המחבר של ספר הזוהר, כי הרי באתי להוכיח בדיוק ההפך ממה שהוכחתי. באתי וסיפרתי לעגנון על כך, והוא התעניין מאוד. אמרתי לו: תראה, כל דף שאתה בודק בזוהר – מספיק דף אחד – כל דף אומר לשון ימי הביניים. זה עניין אותו. עגנון אמר, שאי אפשר לזייף דף של מדרש. כדרכו, מיד חיבר סיפור: מעשה באדם המנסה לכתוב כביכול דף של גמרא, וזה אי אפשר, אלא אם כן הדף כולו הוא ציטוט. עגנון אומר: דף אחד של מדרש מזויף, ומיד אני מרגיש.

ד"מ: זה היה אמור ביחס לספר הזוהר? עגנון הרגיש ביסוד ה"זיוף" הפסידו-אפיגראפי שבו?

ג"ש: אולי הרגיש. הוא התעניין. הוא רצה לשמוע פרטים, להבין על יסוד מה אני אומר. הפרטים הם שעניינו אותו. המחקר עניין אותו. הוא עמד לימיני כשבאו אליו רבנים ואמרו לו: הרי זה מונסטרום כזה, שולם זה. הוא עשה-הארץ גמור בענייני אורייתא. תורה שבעל-פה איננו יודע, והוא אומר דברים איזומים על שבתאים וכו'. הרי כל זמן שכתבתי על הזוהר לא היה אכפת לאיש. אבל כשהזכרתי בשורה אחת, אחרי שהשתכנעתי, שהרב יהונתן אייבשיץ היה שבתאי – שומו שמים. באו אל עגנון גם חבריו מ"פועלי אגודת ישראל" – חלק גדול מן ה"תיאטר" של עגנון היה הידידות עם אנשי "פועלי אגודת ישראל" – ובכן, באו אליו הרבנים שלהם ואמרו מה שאמרו. השיב עגנון: אתם לא מבינים את זה. כשבאתי אליו, אמר לי: לפני עשר דקות הלך מכאן הרב פלוני, שאמר לי עליך שאתה... וגם את תשובתו סיפר. ובכן, היה לעגנון יחס אל חוקר, כשחשב שיש במעשיו משהו. וכפי שסיפרתי לך, הוא מאוד-מאוד העריך את המרצה לתלמוד יעקב נחום אפשטיין. צריך להבין עד כמה הוא העריך את אפשטיין. בכלל, היו אנשים שהעריך ואנשים שלא העריך. המחקר לא הפחיד אותו, כי מה אכפת לו אם ספר הזוהר נכתב בתקופת התנאים או כך וכך מאות שנים אחר כך. עגנון היה האיש הראשון שהבין דבר כזה. אבל עולם המחקר בצורה כללית – זה, אני חושב, דבר שלא היה קיים בשביל עגנון.

ד"מ: בקשר ליחסו של עגנון אל חקר הקבלה, אני מבקש להעלות את פרשת הסיפור "עידו ועינים" – סיפור סמלי קשה, שיש המפרשים אותו כאילו היה דן בבעיית חקר הקבלה.

ג"ש: פירוש זה מוטעה מתחילתו ועד סופו. אני קראתי אותו. זהו פירושו של משולם טוכנר, שאמר שהסיפור נכתב נגדי, נגד המחקר המדעי של הקבלה וכו'. קראתי את המאמר במאזנים ואני חושב שהוא טועה מתחילה ועד הסוף. אין לזה שום אחיזה. הסימבוליקה לא נכונה. העובדות אינן נכונות. הכל לא נכון. לא נכון. הדבר היחידי הנכון הוא שהסיפור נכתב בדירתו.

הסיפור נכתב כשעגנון ישב כחצי שנה בדירתנו, ואנו, אשתי ואני, היינו באמריקה. זה נכון, וכל השאר אינו נכון.

ד"מ: ובכן, מהו, לדעתך, פירוש הסמלים שם, והדמויות – גמולה, גמזו ודוקטור גינת?

ג"ש: אני חושב שצדקו אלה שאמרו, שהסיפור הזה נכתב בהשפעת התגליות של אוגרית של ח.נ. גינצברג. לפני שנה או שנתיים פורסם מחקר משכנע לגמרי³, המראה, שעגנון ציטט בסיפור מלה במלה מספרו של גינצברג וגם ממקורות אחרים, רבניים או מחקריים. אשר לסיפור – אינני מעריך אותו, ואני אמרתי זאת לעגנון. אמרתי שאני חושב, שאת הסיפור הזה הוא כתב כדי להתלוצץ על המפרשים שלו, שזו סאטירה על הפרשנים, כפי שהוא אמר פעם על ברוך קורצווייל: "הוא מבין אותי יותר מדי". כך אמר. אינני יודע אם באמת זו הלצה. מה שאמרתי לו בצחוק אמרתי. אבל אינני יכול לדבר על הסיפור הזה, כי אני חושב שהוא סיפור לא טוב. אם אתה שואל אותי מה הם סיפורי עגנון שיישאר – לדעתי, זה לא שייך להם. הוא מגרה יותר מדי את יצר המפרשים ועל כן כל אחד כתב עליו ספר. כל הספרים מעניינים ולא משכנעים. וזה מה שמשכנע אותי, שזה היה בעצם הסיום של שירה. אינני יודע אם זה נכון, אבל יכול להיות שזה נכון. בכל אופן, לסיפור אין שום שייכות לגרשם שלום ולקבלה. זה ברור לגמרי. זה שייך לבעיית המיתוס אצל עגנון. עגנון העלה כאן מיתוס והוסיף לו משהו. ארג קורים – אולי מודעים ואולי לא. אני אינני מכיר את עצמי בזה. הד"ר גינת זה לא אני. והפירוש בעניין זה שאתה הזכרת, לא נראה לי לגמרי.

ד"מ: אם כך, לפי דעתך, אין לעולם הסמלים של הקבלה בכלל מקום ביצירת עגנון?

ג"ש: יש ויש. הוא משתמש במה שיכול לשמש אותו. יש הרבה יסודות בסיפורים. יש ציטטות שזורות ושלוכות בתוך המסכת של הסיפורים. לפתע אתה קורא דברים, ובמידה שאתה מכיר את ספרות הקבלה, אתה יודע, שעגנון לקח זאת ממנה. זה מצא חן בעיניו.

ד"מ: אתה כתבת מחקר על סיפור קטן של עגנון, "מעשה רבי גדיאל התינוק"⁴. ביררת את מקורותיו והגעת לבסוף למסקנה, שעגנון לא רק הכיר מקורות אלה, אלא שהיתה לו גם איזו גישה אינטואיטיבית ראשונית למיתוס הקבלי.

ג"ש: לא, לא כך כתבתי. אני כתבתי, שאכן עגנון הכיר מקורות מסוימים, שניסיתי לגלותם, ואכן ברור לגמרי שגיליתי את המקור, שממנו לקח עגנון את המוטיב הראשון, והוא שולחן ערוך של האר"י, ספר שהיה בוודאי בספרייתו. אני תרגמתי את הסיפור לגרמנית מכתב־יד, לפני שנדפס, ובמקרה קראתי אז את השולחן ערוך של האר"י. אמרתי לעגנון: הרי זה כתוב בשולחן ערוך של האר"י. והוא אומר: טוב. אתה יודע, בהמשך מחקרי עמדת על דברים מסוימים בסיפור שיש דוגמתם בזוהר. אמנם, בזוהר לא מדובר ברבי גדיאל, אבל קל מאוד לעשות את הצעד האחד הזה ולקשר דברים מסוימים שאינם מקושרים במקורות. מה שבאמת הראיתי בניתוחי בחלק השני של מחקרי הוא, שאין מקור כזה על רבי גדיאל, אך עגנון משזר כאן את החוטים. וזה מתוך אינטואיציה.

ד"מ: ודברים כאלה יש גם בהרבה יצירות אחרות?

ג"ש: יש. לא מעט. עד כמה הוא מושפע בדבר הזה מעידים שני ספרים שלו, האנתולוגיות ימים נוראים וספר סופר וסיפור. הספר ימים נוראים מעניין מאוד מבחינה זו. כאן אנו רואים כמה דברים, פיגורות, דמויות מן הקבלה, נכנסים לעולמו של עגנון וכמה העניין הזה קרוב לו. עם זאת עלי לומר לך שעגנון נהג צנזורה קשה מאוד בתחומים שלמים בקבלה, שלא היו לרוחו.

ד"מ: למשל?

ג"ש: פעם שאלת אותי שאלה על יחסו של עגנון לארוטיקה. שאלה נכונה מאוד. בימים נוראים גנז עגנון גניזה גמורה את כל התחום הזה, שהוא – לגבי אותם ימים – דווקא קובע ספרות שלמה, העומדת לא רק אצלי אלא גם על מדפי ספרייתו של עגנון. עגנון ידע, שיש בקבלה, בהנהגות מקובלים, דבר הנקרא "תיקון הברית". כלומר, דברים הקשורים בתיקון עניינים ארוטיים כמו ראיית קרי וכיוצא באלה. בעניין זה יש ספרות עצומה בקבלה, אבל אתה תחפש לשווא הד לזה בספרי עגנון. אתה ודאי לא הרגשת כלל בחיסרון, אבל אני הרגשתי. כשהופיע ספר ימים נוראים – ואני חושב שזה ספר יוצא מן הכלל, אנתולוגיה ממדרגה מאוד גבוהה, דבר מצוין באמת – הלכתי לעגנון ואמרתי לו דברי שבח, אבל הוספתי: עגנון, מדוע גנזת את כל העניין המיני, את כל הארוטיקה? אז אמר לי עגנון: זה לא בשביל הדור הזה. זאת היתה תשובתו אלי. אני אמרתי: איך ייתכן, הרי אתה יודע מה זה אצל נחמן מברצלב, איזה שיגעון בעניין הארוטי מצוי אצל נחמן מברצלב, ומן הזוהר ועד – אתה מבין, זה צנוזרה.

ד"מ: על רקע זה רציתי לשאול לדעתך על סיפור מוקדם, שאתה מזכירו תכופות כסיפור מושלם, ששמעת אותו מפיו של עגנון. עגנון קרא אותו מכתב־היד בערב בברלין, "אגדת הסופר". זהו סיפור על סופר סת"ם ועל אשתו הצדקת, שחיו בציפייה לפרי בטן, לבן, אך ציפיתם לא התגשמה, ולבסוף החליטו לכתוב ספר תורה כדי שיישאר להם זכר לאחר מותם. האשה נפטרת והסופר, רפאל, מסיים את כתיבת הספר. עכשיו הוא מזהה את ספר התורה עם אשתו המתה. הוא מלביש אותו בשמלת החופה שלה. יש לי כאן שתי שאלות: ראשית, נראה לי, שעגנון מרמז במהלך הסיפור, שבני הזוג כלל אינם מקיימים מגע מיני.

ג"ש: אני חולק על זה.

ד"מ: דומני שאפשר להוכיח זאת.

ג"ש: אני אשמח לקרוא את ההוכחות. זה חדש בשבילי. אני חושב, שזה סותר לגמרי את כל קו הסיפור.

ד"מ: יש שם תיאור מפורט של לילות הייחוד של בני הזוג. האשה חוזרת מן המקווה ומתכה לבעלה, השוהה בבית המדרש. היא במיטב מחלצותיה. הבעל בא הביתה ומנסה להתקרב אל אשתו, אבל בשעה שהוא ניגש אליה הוא רואה את המזרת, הנשקף מן הראי שבחדר, ונתקל בשם הו"ה הכתוב עליו. מיד הם פורשים זה מזו. אם אינני טועה, עגנון מסיים את התיאור ואומר: הוא יושב בקרן זוית זו... והיא יושבת בקרן זוית זו... אין שום קרבה ביניהם.

ג"ש: אבל זה אינו אומר מה שאתה אומר, זה מעשה מסוים. נכון. אני מסכים.

ד"מ: לי נראה, שזה מעשה חוזר על עצמו. כך קורה בכל פעם שהאשה חוזרת מן הטבילה. האנשים מצפים לבן כנס. פרי בטן ללא מגע מיני.

ג"ש: אני חושב שאין זה כך.

ד"מ: יש לנו, אם כך, מחלוקת על פירוש הסיפור, וזה מסלק מעל הפרק את השאלה הראשונה. רציתי לשאול איך אתה מבין ציפייה זו לנס – שמא כרמז קומי של עגנון. השאלה השנייה: איך אתה מבין את סיום הסיפור.

ג"ש: עגנון שינה את פירושו של הסיום. זה מן הדברים המוזרים ביותר בזיכרונותי. קרה משהו מוזר דווקא לגבי הסיפור הזה, שאני חושב אותו לסיפור עצום, עצום, מן הדברים המושלמים ביותר שהוא כתב. עגנון קרא את הסיפור מכתב־היד בשנת 1917, ועל כך כבר סיפרתי. אחר כך – ב־1919, אני חושב – נדפס הסיפור על־ידי לחובר בווארשה. קראתי אותו רק עם שובי משווייץ. שהיתי בשווייץ זמן רב, וחזרתי רק לפני סיום מלחמת־העולם הראשונה.

הייתי במינכן וראיתי את עגנון אז הרבה מאוד. דיברנו על הסיפור שקראתי בקובץ של לחובר, ושאלתי את עגנון מה פשר הסיום. אמר לי עגנון: אתה לא הבינות? אתה לא הבינות את הסוף? לי לא היה ברור אם הסוף הוא, שהגיבור נפטר מתוך אקסטזה, או שהוא מתנסה במראה מיסטי. שאלתי: האם הוא נפטר? או זה רק ויזיון, חזון? ואז אמר לי עגנון: ודאי שהוא לא נפטר. אתה לא הבינות. אתה לא הבינות את הרמז. אני מתפלא על בחור כמוך, שלא הבין מה כתוב שם. שאלתי: מה כתוב שם? והוא השיב, שרפאל רואה קרי. מתוך הנישואין המיסטיים וזיהוי התורה עם אשתו הוא רואה קרי, וזה רמוז במשפט האחרון של הסיפור – רמז לצנועים. זה עשה עלי רושם גדול. קראתי את המלים מחדש ואף פעם לא שאלתי. אני יכול להישבע, שמה שאני אומר לך אמנם קרה. זו לא המצאה שלי. אני בכלל לא הייתי מוכן לכך. לא חלמתי שזה הרמז. הוא, עגנון, אמר: הכנסתי את זה בלשון צנועה. הרבה שנים אחר כך עגנון נעשה ירא שמים, ובערך בשנת 1960 שוחחנו פעם, ואיכשהו במהלך השיחה הגיע עגנון לדבר על "אגדת הסופר" ואמר מה שאמר. אמרתי לעגנון: הרי אינני מבין אותך. אתה אמרת לי במינכן דבר אחר לגמרי, דבר שחקוק על לוח לבי. מה אמרתי? – עניתי: הרי אמרת לי שזה... עגנון התרגז מאוד, התרגש מאוד. כמעט שלא ראיתי אותו מתרגש ככה, ואמר: מעולם לא אמרתי דבר כזה. ואני ידעתי שהוא משקר. או ששכח. קשה לתאר שהוא שכח. ואני הייתי העד. אני השתתקתי. הוא נתן לזה פירוש אחר לגמרי, איזה פירוש אורתודוכסי. מקרים רבים כאלה קרו אצל עגנון. הרי ידוע המקרה של הסיפור "מעגלי צדק" על דבר היהודי ששם כספו בקופה שאצל הצלב. הסיפור הותקף על-ידי אידיוט אורתודוכסי או מנוול אורתודוכסי – יש גם כאלה – שטען שעגנון מעריץ את הנצרות, ועגנון התרגש מזה וכעס מאוד. הסיפור הוא יפה מאוד. הרי סיפוריו הקצרים של עגנון הם מעשי האמנות הגדולים שלו. עגנון אמר אז שהוא כתב את הסיפור כנגד המנדאט הבריטי, ללמד שהיהודים לא יסמכו על האנגלים, וזהו דבר שכולו המצאה שלא היתה ולא נבראה. אין שום אמת בזה, אבל כך אמר, אתה זוכר, וזה ברור לכולנו שזה לא נכון, שהוא המציא את זה. הרי שככתב את הסיפור, בכלל לא חשב על המנדאט ועל האנגלים.

ד"מ: דיברת על אמנותו המושלמת של עגנון בסיפוריו הקצרים והזכרת לפחות רומאן אחד שלו כיצירה שאתה רואה בה שלמות, תמול שלשום.

ג"ש: אני רואה שלמות באורח נטה ללון ובתמול שלשום. אני חושב ששני ספרים אלה הם ממדרגה ראשונה.

ד"מ: האינך מוצא בתמול שלשום איזו שניות או פיצול במבנה? איך אתה מפרש את הופעת הכלב שם?

ג"ש: אני אספר לך סיפור. "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו" הוא מסיפוריו הגדולים של עגנון, שאני מעריכו מאוד מאוד. אני חושב שכאן אמנותו מושלמת ושה מן הדברים הטובים ביותר שכתב. כאשר הופיע תמול שלשום, או גם לפני כן, כשהופיע סיפור בלק הכלב לחוד, ואולי רק לאחר הופעת הספר השלם, היה עגנון אצלנו ודיברנו על הספר. אשתי אמרה לו: אתה בעצם חזרת בסיפור הכלב על "שני תלמידי חכמים". בשני הסיפורים אנחנו רואים איך מעשה קל, חצי משפט, מלה שאדם אומר בהיסח הדעת ובכוונה לא טובה או בליצנות משהו, יש להם תוצאות הרסניות, הרי לשני הסיפורים יש אותה סטרוקטורה. אמר עגנון לאשתי: איך את יכולה להשוות תלמידי חכמים לכלב? זו היתה תשובתו. אתה מבין, אשתי צדקה.

ד"מ: היא היתה סטרוקטוראליסטית. עסקה בזהות הסטרוקטורות ולא בזהות התכנים, וכך יכלה להשוות תלמידי חכמים לכלב.

ג"ש: איך את יכולה להשוות תלמידי חכמים לכלב. זאת היתה תשובה לתשובה. כן. אני חושב שתמול שלשום הוא ספר גדול. זהו ספר מאוד ביקורתי על היישוב הישן. מעלה תמונה מדכאה מאוד. הגיבור נמשך אל תוך המים העומדים הללו, אל הבור שמימיו עומדים. וכן חריפה כאן

הביקורת על החברה הציונית. את הספר שעגנון הבטיח בסיום – על עובדי האדמה – אותו מעולם לא רצה לכתוב ורק העמזד פנים. הוא רק אומר: תם ולא נשלם. כי עגנון העריץ את אנשי דגניה. הוא העריך בכלל אנשים שלמים שאינם מדברים אלא עושים. לא את כל אנשי העלייה השנייה העריך, אבל רבים מהם. את מייסדי "הפועל הצעיר" יותר מאשר את אנשי "אחדות העבודה". אנשי "הפועל הצעיר" היו קרובים לעגנון. עגנון הרי פרסם בתחילה את כל סיפוריו בהפועל הצעיר, וזה לא היה במקרה, אתה יודע. אף-על-פי שאיש כמו ברנר, שאותו העריך, מאוד העריך אותו והושפע ממנו, דווקא לא היה מאנשי "הפועל הצעיר". הסיום של תמול שלשום הוא פוזיטיבי, כי בספר עצמו הציונות לא יוצאת כל-כך טוב. בספר הגדול תמול שלשום אף אחד אינו יוצא טוב חוץ מן הכלב שמשלם. הכלב משלם.

ד"מ: הכלב משלם והגיבור, יצחק קומר, משלם.

ג"ש: כן. הגיבור והכלב משלמים. הכלב הוא מצוין. תמול שלשום ואורח נטה ללון עומדים מבחינה ספרותית במישור גבוה בהרבה משירה.

ד"מ: הם ולא "סיפור פשוט", שנוהגים לראות בו חטיבה של שלמות ספרותית?

ג"ש: אינני יודע. אני מאוד התרשמתי מאורח נטה ללון. אני חושב, שמבחינות רבות זה ספר גאוני. הוא ראה את הניוון, את המיתה של היהדות בגליציה לפני שנרצחה. כאילו יש כאן איזה חזון מפיח כיצד הם מתו מבפנים לפני שמתו בידי הרוצחים הגרמנים. זהו, לדעתי, ספר גדול.

ד"מ: פרופסור שלום, איך אתה מתייחס לסיפורי עגנון, שנהוג לכנותם "קאפקאיים", הכוונה בעיקר לסיפורי "ספר המעשים"? קודם כל, האם אתה סבור שיש איזו זיקה בין עגנון לבין קאפקא, לעולמו של קאפקא?

ג"ש: זה לחוד וזה לחוד. נדבר קודם על "ספר המעשים". לדעתי, רוב "ספר המעשים" הוא פשוט חלומות. חלומות שהוא רשם ואחר כך מחק את המלה חלום. זו דעתי העיקרית. שאלה הם חלומות של עגנון. לא כל הסיפורים. חלק גדול. עכשיו בעניין קאפקא. שוב העניין מסובך. אני בטוח שעגנון קרא את קאפקא. אין לי שום ספק, ועגנון הכחיש זאת באיזו מין עקשנות נעלבת. הוא נעלב מזה. אמרו לו: עגנון, הרי זה סיפור קאפקאיסטי, והוא אומר: לא, אני מעולם לא קראתי את קאפקא. והוא חזר על כך לפני כל אדם. אין צל של ספק שהוא קרא. הספר עמד בארון הספרים שלו, והוא אמר תמיד: אסתר קוראת קאפקא. אסתר, אסתרליין, קוראת קאפקא. אינני יודע מדוע הכחיש. הוא קרא את המסון, ועל המסון הוא דיבר תמיד בטונים הגבוהים ביותר: קנוט המסון. אבל לא קאפקא. מדוע הסתיר את העובדה הבולטת? לי אין כל ספק בה, ואני איני היחיד שאין לו ספק. כולנו היינו בטוחים בכך והתפלאנו: מדוע הוא מכחיש את זה. זה היה קצת מצחיק. אבל אני חושב שהספר הזה, "ספר המעשים", בא מלב-לבו.

ד"מ: באיזה מובן?

ג"ש: הוא רצה להראות כמה דקה היא ההגנה שהתורה המסורתית נותנת לאדם. זהו המוסר השכל של "ספר המעשים". דעה כזו מופיעה, כמובן, בהרבה מכתביו, אבל ב"ספר המעשים" זה המרכז. הצד הקאפקאיסטי מסתבר מבחינה פרשנית פשוטה. הרי קאפקא ועגנון מראים, שאין אתה יכול לעשות בחיים אפילו צעד אחד שאיננו מביא להרס. אתה ודאי מסכים אתי שזוהי הנקודה המרכזית של "ספר המעשים", וזוהי, כמובן, הנקודה שאדם למד מקאפקא, כן, שדפיקה אחת בשער – וההרס כבר התחיל. זה עיקר כל הרומאנים והסיפורים הקצרים של קאפקא. עגנון הוסיף לזה את עניין התורה, שבו הוא הבין יותר מקאפקא. אבל גם עם הגנת התורה, אתה רוצה לעשות ביקור קצר אצל חברך – לעולם לא תגיע אליו. אתה הולך לבית הדואר. אתה כביכול שולח חבילה. אבל היא לא תישלח. הרי כל הסיפורים הם מסביב לנקודה הזאת. אותה תורה של קאפקא חוזרת כאן בצורה נגאטיבית. גם איש יהודי החי לפי התורה אינו יכול לצעוד

צעד אחד. ואני חושב, שמכאן ההיסוסים הגדולים שהיו לעגנון אם לפרסם את הסיפורים. הרי אי־אפשר לפרש אותם אלא על הרקע הזה, מפני שלא רצה לומר במלים מפורשות. הרי ברור שהאורתודוקסים הגיבו על הספר בזעם עצום. הם גונזים אותו ואסור להזכירו שם.

ד"מ: פרופסור שלום, האם לדעתך למד עגנון משהו מן הפסיכולוגיה האנאליטית? למשל, ב"סיפור פשוט"?

ג"ש: אל תשאל אותי. אינני יכול לענות. קשה לי להאמין. אינני בר סמכא למצוא פסיכואנאליזה אצל עגנון. אני חושב שעגנון היה זקוק או לא זקוק לפרויד בדיוק כשם שפרוסט לא היה זקוק לפרויד. הוא יכול לכתוב מה שכתב בלי לקרוא חצי שורה של פרויד. ההופעה הרוחנית שלו היא זו של האדם בתוך לשון המשלים והסיפורים. הוא גולש כך לתוך מעמקים שבשבילם לא צריך היה ללכת לפרויד.

ד"מ: ולסיום עוד שאלה אחת: קריאת עגנון, הבנת עגנון, תובעות התמצאות רחבה מאוד בספרות המקורות –

ג"ש: זה נכון. אם אתה רוצה באמת ליהנות הנאה מלאה – הרי אלה ספרים בשביל יודעי ספר. ובכל זאת היום הרי כל הדור הצעיר שרוצה לכתוב סיפורים לומד קודם כל את עגנון בעל־פה, ואחר כך מתחיל לכתוב.

ד"מ: אבל האם זה לא אומר משהו חמור מאוד לגבי אפשרויות ההבנה והקליטה של עגנון עכשיו ובעתיד?

ג"ש: חברי היקר, שאלתך היא בדיוק השאלה שאפשר לשאול על שקספיר. מה יעשה הדור שלנו עם שקספיר? הרי הדור היום איננו מבין שום דבר מן הרמזים הספרותיים, מן הסיפורים המיתולוגיים, הממלאים את שקספיר. מה נשאר? אני שמעתי פעם בקנדה הרצאה מצוינת של ג'ורג' סטיינר – "שקספיר מחר". הוא שאל שאלה זו, שאתה יכול באותה הצדקה ובאותה רצינות לשאול ביחס לעגנון. סטיינר שאל: איך יקראו, מה יישאר משקספיר כששום אדם בדור הבא לא יתמצא בכל המיתולוגיה, שבלעדיה בעצם שקספיר איננו יכול לחיות. כי הוא הניח, שהצופים שלו בתיאטרון מכירים אותה. זוהי בדיוק שאלתך. הרי כל ההשכלה היהודית, שההנאה המלאה מספרי עגנון מבוססת עליה, הולכת ונעלמת. האם יחזרו בימינו לספרות מקורות ראשונים ושניים ולא לספרות יפה? זו שאלה נכונה. אבל מי יוכל לענות מה יהיה עם שקספיר מחר. ומי יענה מה יהיה עם עגנון מחר. כנראה, יש בדברים כוח לפשוט צורה וללבוש צורה. המטאמורפוזות האלו קורות אצל הסופרים הגדולים. מי שקורא דוסטויבסקי, מי שקורא בלזאק, שלא לדבר על פלובר – הרי אלף דברים שם הם היום לגמרי זרים. חוץ מזה, הרי עגנון איננו יחיד. הוא רק המקרה הבולט ביותר בספרותנו – של אדם שיונק ממהו. כן, אבל תיקח לך איזה סופר בעל... קח את גיתה. הרי יש דברים עד אין קץ של גיתה, ששום אדם לא יבין אותם היום.

ד"מ: ובכל זאת הכוח האמנותי מקיים אותם.

ג"ש: זה משהו שקורה. אני חושב שזוהי התשובה היחידה שאפשר לתת. הגדולה האמנותית של עגנון היא אותנטיות והאותנטיות הזאת מורגשת אף לאחר ניקוי הצד הזה החשוב למי שיועד ספר. משהו בכל זאת מגיע.

א. ש"י עגנון: עולם של משלים ותמונות

1. הכוונה היא לשני המשלים "פרשת וגר זאב עם כבש" ו"פרשת כבשים בני שנה תמימים", שפורסמו תחת הכותרת הכוללת "מדרש זוטא" במאזנים (השבועון), כרך ב, גיליון כ"ח (כ"ג חשוון תרצ"א), עמודים 3-4.

383

הערות למאמרים

ב. המטאמורפוזות של ש"י עגנון

1. פרופסור שלום סבר מתחילה, שספר הזוהר, כמו התלמוד, הוא יצירה קולקטיבית קדומה, ולא, כפי שנהוג היה לחשוב, חיבור של מחבר יחיד, מאוחר, משה דייליאון. במהלך מחקריו – בייחוד בלשון ספר הזוהר – נוכח, שהספר הוא אכן חיבור מאוחר של מחבר יחיד.
2. הכוונה היא למאמרו של משולם טוכנר "פשר עידו ועינם". ראה ספרו של טוכנר פשר עגנון, רמת-גן 1968, עמודים 106-122. המאמר נדפס לראשונה בהארץ, 3.10.1958, 10.10.1958, ולא במאזנים.
3. הכוונה היא למאמרו של חיים ברנדווין, "על משמע ומבנה ביצירת עגנון", הארץ, 20.4.1979, 27.4.1979.
4. ראה מאמרו של גרשם שלום "מקורותיו של 'מעשה רבי גדיאל התינוק' בספרות הקבלה", לעגנון ש"י – דברים על הסופר וספריו, ערכו א"א אורבך ודב סדן, ירושלים התשכ"ו, עמודים 289-305, וכן בספרו של שלום דברים בנו, תל-אביב 1975, עמודים 270-283.
5. הסיפור "מעגלי צדק" נכתב בימי ישיבתו של עגנון בגרמניה בשנת 1923. הפרשה, שגרשם שלום מרמז עליה, התרחשה בשנת 1960. ראה אלמוני (צ. הרכבי), "למה לא גנז עגנון את סיפורו 'במעגלי צדק', שערים, 2.3.1960. וראה מכתביו של צ. הרכבי בעניין זה בחירות, 26.2.1960, ובעל המשמר, 29.5.1960.